

Kesit Akademi Dergisi

The Journal of Kesit Academy

ISSN: 2149 - 9225

Yıl: 3, Sayı: 12, Aralık 2017, s. 9-20

Doç. Esra SAĞLIK

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Bodrum Güzel Sanatlar Fakültesi Heykel Bölümü,
esrasaglik@gmail.com

MÜZİK VE PLASTİK SANATLAR ARASINDAKİ GÜNCEL DİYALOG

Özet

20. yüzyıl Dada hareketiyle birlikte sanatın tanımı geri dönülmez bir şekilde değişmiş, sanat dalları arasındaki keskin ayrımlar ortadan kalkmaya ve sanat disiplinlerarası bir yapıya bürünmeye başlamıştır. Bu durumla birlikte, sanatta yeni ifade biçimleri doğmuş, performans, şiir, dans, söyleşi gibi anlatımlar da sanatın alanına dahil olmuştur. Böylece sanatın en soyut dalı olan müzik, bu gelişmeler ile birlikte, sanatçılar için plastik sanat dallarıyla ilişkilenebilecek açık yeni bir alan haline gelmiştir. Soyut resmin kurucularından Kandinsky, renklerin müziksel bir tınıya sahip olduğundan bahsetmiş ve Sanatta Zihinsellik Üzerine adlı eserinde, renklerle müzik aletleri arasında ve onların çıkardıkları seslerle benzerlikler kurmuştur. 1950 sonrası sanata baktığımızda, özellikle Fluxus hareketi ile birlikte müziğin, sanat eserlerinde, bizatihi çalışmanın ana nesnesi olarak yer aldığına tanık oluyoruz. Çalışmada, özellikle 2000 sonrası karşımıza çıkan ve eserlerde yeni anlam katmanları yaratan müziğin, plastik sanatlar ile olan 'güncel' diyalogu incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Müzik, plastik sanatlar, 21. yüzyıl sanatı, güncel sanat

CONTEMPORARY DIALOGUE BETWEEN MUSIC AND PLASTIC ARTS

Abstract

With the 20th century Dada movement, the definition of art irrevocably changed, the sharp distinctions between art branches began to disappear and art changed into an interdisciplinary structure. With this situation, new forms of expression emerged in art, and expressions such as performance, poetry, dance, and interview were included in the field of art. Thus, music, which is the most abstract branch of art, became a new field open for artists to be associated with plastic arts branches with these developments. Kandinsky, who is one of the founders of abstract painting, spoke of the fact that colors have a musical tone, and in his work "On the Intellectuality in Art", he created similarities between colors and musical instruments and their sounds. When we look at post-1950 art, we are witnessing the fact that, especially with Fluxus movement, music has become the main object of the actual work in artworks. The 'contemporary' dialogue of the music, which creates new layers of meaning, with the plastic arts, especially in the post-2000 artworks, will be examined in the study.

Keywords: Music, plastic arts, 21st century art, contemporary art

1. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Zürih'te toplanan bir grup sanatçı tarafından oluşturulan ve klasik anlamda sanatın sınırlarını tamamen kıran Dada hareketi ile birlikte, performans, şiir, müzik, gösteri gibi sanat dalları sanatın alanına dahil olmaya başlamıştır. O dönemde sanatçıların sıklıkla kullandıkları hazır nesnenin yanı sıra doğaçlama olarak gerçekleştirdikleri gösteriler ve deneysel müzik çalışmaları, 1970 sonrası sanat pratiğinin köklerini oluşturmaktadır.

Hareketi oluşturan sanatçılar, biçimcilik ve sanatçının yeteneği ile ortaya çıkmış her türlü biçime, nesneye karşı çıkıyorlardı; dolayısıyla en soyut sanat dalı olan müzik onlar için, yeni bir keşif ve deney alanıydı. Yirminci yüzyılın başındaki avangard cephelelerinde, yaygın olarak, doğal dünyanın özgül ayrıntılarına gösterilen özenin sanatın dışavurumcu potansiyelini tatmin etmeyi sağlamadığına inanılıyordu. En açık şekilde hem dışavurumcu hem soyut –yani betimleme taleplerinden kurtulmuş- bir modern sanat olan müzik, bütün diğerlerinin tipi olarak görülmeye başlanmıştı. Yüzyıl

dönümünde, müziğe ait dışavurum ve kompozisyon kuramları, mimari ve resmin gelişmesini sağlayan araçlar olarak benimsenmişti¹.

Resim 1: Kandinsky, Kompozisyon VII, 1913

Soyut resmin kurucularından Kandinsky, *Sanatta Zihinsellik Üzerine* adlı eserinde, renklerin müziksel bir tınıya sahip olduğundan bahsetmiştir. “Müziksel yönden canlandırıldığında açık mavi flüte benzer, koyu mavi viyolonsel ve daha da koyuldukça kontrbasın harika tınısını alır; koyu, törensi biçimindeyse tınısı pes bir orgun tınısına benzetilebilir.”² ifadesinden anlaşılacağı gibi renklerle müzik aletleri arasında ve onların çıkardıkları seslerle benzerlik kurmuştur. O’na göre, müzik de, renklerin sanatçı tarafından nesnel gerçekliğe bağlı kalmadan özgürce kullanıldığı soyut resimde olduğu gibi, kalıpların dışına çıkmalıdır.

Ses ve renk üzerine araştırmalar, Antik döneme kadar geriye gitmektedir. Yunan kuramcılar rengin, kalınlık-incelik ve sürekliliği açısından ses ile aynı değerdede olduklarını düşünmekteydiler. Aristoteles’e göre, renk de sesler gibi benzer şekilde bir araya gelmiştir. Işık ve karanlık, sesin boğuk ve temiz olması ya da ince ve kalın olmasına eşgörülmiştir. Platon’un döneminde “melodi” kavramı, “renkli” veya “renklendirilmiş” tabir edilen bir jargonla betimlenmiştir³. Sanatçının, daha çok müziksel terimlerle adlandırdığı resimlerinde olduğu gibi *Kompozisyon VII* adlı çalışmasında da renklerin adeta bir orkestranın elemanları gibidir.

¹Harrison, C. Wood, P. (2011). *Sanat ve Kuram, 1900-2000 Değişen Fikirler Antolojisi*, (Çev. Sabri Gürses), İstanbul: Küre Yayınları, s:33

² Kandinsky, Wassily, *Sanatta Manevîlik Üzerine*, Haylaz Yayınevi, s:85

Müzik ile resim arasındaki ilişkiyi en fazla sorgulayan ressamlardan bir diğeri, hem ressam hem besteci olan Paul Klee'dir.

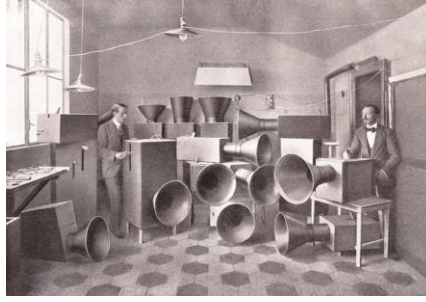
Resim 2: Paul Klee, Gül Limanı, 1927

Müzik, Klee'nin form duygusunu güçlendiren bir öge olmuştur. "Resimde iş daha zordur, çünkü ona göre resim gelişme aşamasında takılıp kalmış, müzik Mozart'ın Don Giovanni'sini yaratabilecek düzeye ulaşmıştı" (Klee, 2002:57). O'na göre sanat, durağan bir yapıyı değil, akıp giden bir süreci temsil etmelidir. Bunun görünür hale gelmesi için renklerin, müzikte olduğu gibi çoksesli bir yapıda bir arada olması gerekmektedir. Sanatçı Resim 2'deki Gül Limanı adlı çalışmasını bir porte üzerinde gerçekleştirmiştir. Resimdeki gemiler, birer müzik notası gibi resmin yüzeyine, liman yerine geçen porte üzerine dizilmişlerdir.

Modern sanatın en radikal akımlarından biri olan Fütürizm, 'yeni bir dünya için yeni bir sanat' sloganıyla kendini göstermiştir. Yeninin oluşması için geçmişin tüm yükünden kurtulmayı savunan akım, günümüz sanatının önemli kodlarını içerisinde barındırmıştır. Hareketi, sanat anlayışlarının en üst kısmına yerleştiren bu sanatçılar için müzik de bir diğer unsur olmuştur. Fütürizmin kurucularından ve aynı zamanda şair ve oyun yazarı olan Marinetti, "Fütürist Akşamlar" adını verdiği izleyicilerin de zaman zaman katılımcı olduğu performanslar gerçekleştirmiştir. Fütüristler bu akşamlarda, halkla bütünleşmenin en doğrudan yolu olarak tiyatro ve sahne üzerinde gerçekleştirdikleri performansları sergileme yolunu seçmişlerdir. Bunun yanısıra bir diğer Fütürist sanatçı Luigi Russolo, "Gürültü Sanatı" başlıklı bir manifesto yayımlayarak yeni çağın 'gürültü' çağı olduğunu, trenlerin, arabaların, birbirinden ilginç aletlerin, kitlelerin daha nice sesin çağımızın sesleri olarak kayıt altına alınmasını ve yeni çağın yeni müziğinin bu seslerle, gürültülerle yazılması gerektiğini öne sürmüştür⁴.

³ Cage, John, 1995. Colour and Culture Practice and Meaning from Antiquity to Abstraction, Thames and Hudson, s. 227.

⁴Antmen, A. (2008). 20. Yüzyıl Batı Sanatında Akımlar, İstanbul: Sel Yayıncılık. S:69

Resim 3: Luigi Russolo ve Ugo Piatti, Gürültü Makinesi, 1913

Gürültü-sese doğru evrim ancak bugün gerçekleşebilirdi. Bir 18. yüzyıl insanının kulakları, şimdi çok daha kalabalık olan orkestralarımızın çaldığı akortların ahenksiz yoğunluğuna dayanamazdı. Oysa bizim kulaklarımız bundan hazzediyor çünkü türlü gürültüye maruz kılan modern hayata uyum sağlamış. Hatta tatmin olmayıp daha da büyük akustik heyecanlar bekliyor ... Bedeli ne olursa olsun, saf seslerin kısıtlı döngüsünden kurtulmalıyız ve gürültü-seslerin sonsuz çeşitliliğini fethetmeliyiz⁵.

Dada'nın kurucularından Marcel Duchamp, seçtiği hazır nesnelere gibi oldukça radikal ve deneysel müzik eserleri gerçekleştirmiştir. Besteleri, çağdaşı John Cage'in de vurguladığı rastlantısallık kavramı üzerinden şekillenmiştir. Örneğin bir bestesi için, üzerinde farklı notalar yazan 25 karttan oluşan üç farklı kart dizisi oluşturmuştur. Daha sonra bunları bir şapka içinde karıştırmış ve sırayla çektiği kartların üzerinde yazan notaları, kartları çektiği sırayla yazmış ve eserini gerçekleştirmiştir. Bu tavır bize, yine Dada'nın kurucularından şair Tristan Tzara'nın Dadacı şiir yazma reçetesini hatırlatır. Orada da rastlantısallık ön plandadır. Deneysel müziğin yeniliklerinden biri de, sanatçıların 1950 sonrası sanatsal pratikte sessizliğin kendisini kullanmaları olmuştur. John Cage'nin 4'33' (1952) adlı eseri, deneysel müzik alanında sessizliğin kavramsal bir bakış açısıyla değerlendirildiği önemli bir örnek olmuştur. Amerika'da Black Mountain College'da Deneysel Müzik dersleri veren John Cage, hem dönemindeki hem de kendisinden sonra gelen sanatçıları etkileyen önemli bir figür olmuştur. "Yaptığımız her şey, sessizlik bile müziktir"⁶ diyen sanatçı meşhur eserinde, günlük hayatta duyduğumuz seslerin kendisinin de müzik olduğunu vurgulamak istemiştir. Eser üç bölümden oluşmaktadır ve her bölümün başlangıç ve bitişi, icracının hareketlerinden anlaşılmaktadır. Eser boyunca duyulan tek şey sessizliktir, daha doğrusu izleyicilerin eserin çalmasını beklerken çıkardıkları seslerdir. Böylece, dinleyici aynı zamanda eseri icra eden, gerçekleştiren konumuna geçmiştir.

⁵ <http://www.e-skop.com/skopbulten/gurultu-sanati/2935>

⁶ <http://www.telegraph.co.uk/culture/music/classicalmusic/3609656/The-music-thats-all-around-us.html>

1950 sonrası sanatına baktığımızda, özellikle, Dada ruhuna sahip olan bir başka hareket olan Fluxus ile birlikte müziğin ve müzik aletlerinin sanat eserlerinde, bizatihi çalışmanın ana unsuru olarak yer aldığına tanık oluyoruz. Fluxus, sanat, sanatçı ve sanat yapıtı gibi değerlerin allanıp pullanarak alınıp satılan bir mala dönüştürülmesine karşı çıkmış, bunların ayrıcalıklı olmasını anlamlı bulmamıştır (Yılmaz, 2006: 268-270). Sosyal heykel kavramını ortaya koyan, sanatın iyileştirici bir rol oynayarak toplumu değiştirebileceğini savunan Alman sanatçı Joseph Beuys, eserlerinde kavramsal ve metaforik bir öge olarak müziği kullanmıştır.

Resim 4: Joseph Beuys, “Kuyruklu Piyano için Homojen Filtre”, 1966

“Kuyruklu Piyano için Homojen Filtre” adlı çalışmasında Beuys, kuyruklu bir piyanoyu keçeyle kaplamış ve böylece onu sessiz hale getirmiştir⁷. Fakat nesne yine de özünde ses potansiyeline sahiptir, onu içinde barındırmaktadır. Beuys, sanatın tedavi edici, iyileştirici yanını vurgulamak için, kendi kişisel hikayesinde önemli bir yeri olan iç yağı, keçe gibi ‘tedavi edici’ malzemeleri yoğun olarak kullanmıştır. Keçe, sembolik olarak içerdiği örten, koruyan, ısıtan, gizleyen anlamlarıyla sanatçının çalışmalarında sıkça karşımıza çıkan malzemelerden biridir.

Fluxus’un önemli figürlerinden, aynı zamanda video sanatı öncülerinden Güney Koreli sanatçı Nam June Paik, müzik, video, performans, heykel gibi disiplinleri bir araya getirerek eserler üretmiştir. İlk dönem çalışmalarında televizyonu ve televizyon ekranlarını kullanarak bunlarla heykeller ve düzenlemeler gerçekleştiren Nam June Paik, “Nasıl kolaj tekniği yağlı boyanın yerine geçtiyse, katot ışını tüpü de tuvalin yerine geçmiştir” (Rush, 199:83), demiştir. Sanatçı, John Cage’dan ve onun müziğinde gündelik sesleri ve gürültüleri kullanmasından esinlenmiştir. Paik’in durağan imge yerine hareket eden imgeler üzerine kurguladığı, televizyon gibi gündelik yaşamdan

⁷<http://www.theartstory.org/artist-beuys-joseph-artworks.htm>

malzemeleri kullandığı işleri, gündelik gerçekliğin kavranmasına yönelik işler arasında özellikle etkili olmuştur (Morgan, 2000: 194).

Resim 5: Charlotte Moorman, Nam June Paik'in TV Cello adlı eseriyle performans, 1971

Sanatçının klasik çellist ve avangart müzik yorumcusu Charlotte Moorman ile birlikte gerçekleştirdiği çalışmalar, plastik sanatlar ve müzik arasındaki diyalogun çağdaş sanattaki ilişkisini örneklendirmek açısından önemlidir. İkilinin Resim 5'teki TV-Çello adlı eserinde Charlotte Moorman, üç tane ekranın üst üste getirilmesiyle oluşturulmuş bir çelloyu çalmaktadır. Ekranlarda Charlotte Moorman'ın cello çalarken görüntüleri yer almaktadır. Çalışma aynı zamanda, görüntü ve geçek olanın ilişkisini düşündürmesi açısından önemlidir. Performans sırasında 'müzik aletinden' çıkan ses ise beklediğimiz cello sesine karşılık gelmemektedir; ekranlar ve ortaya çıkan müzik, çellonun imgesine dönüşmüştür.

2000'lı yıllara doğru yaklaştığımızda, müziğin plastik sanatlar alanında yeni ifade ediş biçimlerinin olduğunu görüyoruz. Birbirinden farklı pek çok nesneyi kullanarak kendi deneysel müzik aletlerini yapan Amerikalı müzisyen Ken Butler bu anlamda önemli örneklerden biridir. Torstan bilgisayara, çizmeden elbise askısına pek çok gündelik nesneyi müzik aletine çeviren sanatçı, bu çalışmalarına 'Melez Görüntüler' adını vermiştir. Ken Butler'ın bu melez aletleri, bilindik ve yaygın olmayan nesnelere ve seslerin etkileşimini ve dönüşümünü keşfeder⁸. Her bir alet, hem hazır nesne estetiği hem de müzikal açıdan yeni bir form sunmaktadır. Sanatçının Resim 6'daki çalışması, gövdesi erkek torsu olan bir çellodur. Sanatçı, müzik aletinin gövdesi ile insan bedeni arasında bir metafor yaratmıştır.

⁸<https://kenbutler.squarespace.com/work-descriptions/>

Resim 6: Ken Butler, Hybrid Strings, "Torso Cello", 1994

Plastik sanatlar alanında işlerinde sesi ve müziği sıkça kullanan sanatçılardan bir diğeri de Alman sanatçı Rebecca Horn'dur. O'nun sanatındaki unsurların bir araya gelişi bizi şiirsel bir dünyaya sokmaktadır. Çalışmalarında özellikle piyano ve keman gibi müzik aletlerini kullanan sanatçının işlerine hakim olan bu şiirsel atmosfer, izleyiciyi alışlageldik düşünceler ve biçimlerden uzaklaştırmaktadır.

Sanatçının bir otel odasında gerçekleştirdiği "Aşıklar Odası" adlı çalışması konunun önemli örneklerinden biridir. Burada kemanlar, odanın duvarlarına ve yatakların üzerine konan bir tür mekanik kelebekler gibi düzenlenmiştir. Her bir keman bir motor sistemiyle hareket etmektedir. Ortaya çıkan seslerin toplamı, bir tür romans metaforudur.

2000'li yıllarla birlikte, bilgisayar teknolojileri ve onun olanakları sanatın içine daha fazla dahil olmaya, ses bizatihisi bir sanat nesnesi olarak çalışmalarda yer almaya başlamıştır. Dolayısıyla ve aynı zamanda sanatçının sanat eseri ile olan ilişkisi geleneksel kalıpların dışına çıkmış ve yeni boyutlar kazanmıştır.

Bu anlamda örnek vereceğimiz Fransız sanatçı ve besteci Céleste Boursier-Mougenot'un çalışması ilgi çekicidir. Sanatçı genel olarak çalışmalarında mekan ve sesin ilişkisine odaklanmaktadır. Aynı zamanda kariyeri boyunca disiplinlerarası bir yaklaşımdan yana olmuş, yaptığı işlere bilim, teknoloji, hayvanlar ve bitkilerle ilgili unsurları dahil etmiştir.

Resim 7: Céleste Boursier-Mougenot, From Here to Ear (detail), 1999

Sanatçı 1999'da gerçekleştirdiği 'From Here to Ear' (Buradan Kulağa) adlı işinde, ispinoz kuşları bas gitarlardan oluşan bir mekan yaratmıştır. Yere paralel olarak yerleştirilmiş gitarların tellerine konan kuşların hareketleri sonucu oluşan 'müzik', güçlü hoparlör vasıtasıyla izleyicilere ulaşmaktadır. Çalışma, Ohio'daki Çağdaş Sanat Merkezi'nden Milano'daki Çağdaş Sanat Merkezi'nden Long'a kadar pek çok uluslararası mekanda, yaklaşık 15 yıldır bir tür "konserler" vermeye devam etmektedir⁹. Sanatçı, Cage'in tavrına benzer bir tavırla, doğal olanı ve rastlantısallığı yorumlamaktadır. Çalışma, ses unsurunun yanısıra, galeri mekanının kullanımı ve içerdiği anlamlar açısından da çarpıcıdır.

Sanatın geldiği disiplinlerarası yapı ülkemizde 70'lerden sonra kendini hissettirmeye başlamıştır. Yurtdışına giden ve oradaki sanatın parametrelerini yansıtan öncü sanatçılar, plastik sanatlarda geleneksel yapının kırılmasında ve yeni ifade biçimlerinin yerleşmesinde etkili olmuşlardır. Plastik sanatlarda müzik kullanımı, ülkemizde, özellikle 2000'lere doğru artan bir eğilim göstermektedir. Hatta bununla ilgili olarak İstanbul Modern, Osmanlı'nın son döneminden günümüze dek süregelen Türkiye'de görsel sanatlar, müzik ve ses arasındaki ilişkiyi araştırmayı ve bu alandaki güncel üretimlerden bir seçki sunmayı hedefleyen¹⁰ "Çok Sesli" başlıklı bir sergi gerçekleştirmiştir. Küratörlüğünü Levent Çalikoğlu ve Çelenk Bafra'nın üstlendiği sergide Nevin Aladağ, Hale Tenger, Servet Koçyiğit, Ergin Çavuşoğlu, Sarkis, Cevdet Ereğ, Füsün Onur gibi çağdaş Türk sanatının farklı kuşaklardan önemli figürleri yer almıştır.

⁹<http://www.artnews.com/2015/04/30/french-pavilion-artist-celeste-boursier-mougenot-teaches-the-world-to-sing/>

¹⁰ http://www.istanbulmodern.org/tr/basin/basin-bultenleri/cok-sesli-turkiyede-gorsel-sanatlar-ve-muzik_1423.html

Resim 8: Ergin Çavuşoğlu, Sınır Tanımayan Beşli, 2014

Sergideki sanatçılardan Ergin Çavuşoğlu'nun video yerleştirmesi, önemli çalışmalarından biridir. Çalışma, darbuka, keman, klarnet, ud ve kanun çalan beş Roman müzisyenin, ünlü klarnet ustası Selim Sesler ile gerçekleştirdikleri müzikleri ve müzikleri icra ederken çekilen görüntülerinden oluşmaktadır. Çalışmada, işin adından da anlaşılacağı üzere, sınır ve kültürel kimlik gibi kavramlar sorgulanmıştır.

Resim 9: Nevin Aladağ – “Music Room (Athens)”, 2017

“Çok Sesli” adlı sergide “Üçlü Taksim” adlı çalışmasıyla yer alan Nevin Aladağ, kültürel kodlar ve sosyal kimlik kavramları üzerine çalışan sanatçılardan biridir. Sanatçının disiplinlerarası özellikteki çalışmaları, kent mekânlarının ve kültürlerinin toplumsal ve siyasal sınırlarını keşfetmede ve bir ortam yaratmada müziğin rolü üzerine özel bir bakış sunmaktadır.

Aladağ'ın, Documenta 14'te Atina'da ülkemizi temsil eden “Müzik Odası” adlı yerleştirmesi, sıradışı müzik enstrümanlarından oluşmaktadır. Bu müzik enstrümanları sanılanın aksine bir davul, bir arp veya bir kemandan ibaret değildir. Tüm bu enstrümanlar evde kullanılan hazır nesnelere müdahale edilerek üretilmişlerdir. Bir resim çerçevesinin bir arpa, süpürgenin bir zurnaya, saksı ve güveçin birer darbukaya, sandalyenin bir gitara dönüştürüldüğü enstrümanlar, sanatçı tarafından birbiriyle ilişkili bir şekilde mekâna yerleştirilmiştir. Sanatçı izleyiciyi besteci olarak konumlandırırken

aynı zamanda kendi bestelerini yapmak için alan açmaktadır. Armoni, kişiyi motive etmektedir, kişiyi aktifleştirmekte ve algı düzeyini genişletmektedir¹¹.

Tüm bu örnekler baktığımızda müziğin, izleyiciyle doğrudan kurduğu ilişki dolayısıyla, plastik sanatlar alanında üreten sanatçılar için, düşünme biçimlerini ve ifade yollarını zenginleştiren önemli bir unsur olarak yer aldığını görüyoruz. Özellikle, kökenini Dada'dan alan 1970 sonrası sanatsal pratikte örneklerin arttığına tanık oluyoruz. Ülkemizde daha çok 2000'ler ve sonrasında kendini gösteren, işitsel ve görsel her iki disiplinden de beslenerek sanatsal pratiklerini zenginleştiren sanatçıların ve bu eğilimin giderek arttığını görüyoruz.

Plastik sanatlarda müziği bizatihi ana nesne ve kavram olarak, bir metafor olarak, bir esin kaynağı olarak kullanan sanatçıların eserleri, bundan sonra da karşımıza çıkmaya devam edecektir.

KAYNAKLAR

- Antmen, A. (2008). 20. Yüzyıl Batı Sanatında Akımlar, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Cage, J. (1995). Colour and Culture Practice and Meaning from Antiquity to Abstraction, Thames and Hudson
- Harrison, C. Wood, P. (2011). Sanat ve Kuram,1900-2000 Değişen Fikirler Antolojisi, (Çev. Sabri Gürses), İstanbul: Küre Yayınları.
- Kandinsky, W. (2011), "Sanatta Manevîlik Üstüne", Çev. Tevfik Turan, Haylaz San. Yay.,İkinci Baskı, İstanbul.
- Klee, P. (2002). Modern Sanat Üzerine, Altıkkırbeş Yayınları, İstanbul,
- Lynton, N. (2004). Modern Sanatın Öyküsü, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul
- Morgan, R. C. (2000). "Yüksek Modernizmden Postmodernizm ve Otesine Çağdaş Sanat". (Çev. Ahu Antmen). P. Sanat Kültür Antika 16. İstanbul.
- Rush, Michael (1999). New Media in Late 20th-Century Art, Thames & Hudson: New York.
- Yılmaz, M. (2006). Modernizmden Postmodernizme Sanat. 1. Baskı. Utopya Yayınları: 127 Sanat Dizisi. Ankara: Utopya Yayınevi,

İnternet Kaynakçası :

¹¹<http://ozgenyildirim.blogspot.com.tr/2014/11/diyapazon-nevin-aladag-sergisi.html>

<http://www.theartstory.org/artist-beuys-joseph-artworks.htm>

<http://www.telegraph.co.uk/culture/music/classicalmusic/3609656/The-music-thats-all-around-us.html>

<https://kenbutler.squarespace.com/work-descriptions/>

<http://ozgenyildirim.blogspot.com.tr/2014/11/diyapazon-nevin-aladag-sergisi.html>

<http://www.artnews.com/2015/04/30/french-pavilion-artist-celeste-boursier-mougenot-teaches-the-world-to-sing/>

<http://www.e-skop.com/skopbulten/gurultu-sanati/2935>

http://www.istanbulmodern.org/tr/basin/basin-bultenleri/cok-sesli-turkiyede-gorsel-sanatlar-ve-muzik_1423.html